

**A magyar
polgári
átalakulás
kérdései**

**Tanulmányok Szabad György
60. születésnapjára**

Budapest, 1984

- 40 Pesti Napló, 1866. március 17.
41 Pesti Napló, 1866. augusztus 17.
42 Pesti Napló, 1866. augusztus 14.
43 Fáy Béla: Ausztria jövője, tekintettel Magyarországra.
Pesti Napló, 1866. szeptember 11.

CSORBA LÁSZLÓ

Ujabb adatok a kiegyezés előkészítésének
történetéhez

A neves tudós és politikus, Puszky Ferenc egyhelyütt igen szellemesen elmélkedik arról, vajon kinek a javára írható a kiegyezés, "e nagy transactio kivitelének érdeme"? "Mint az egész világ, azt akkor egészen Deáknak tulajdonítottam - írja, de midőn ezt egyszer neki is megemlítém, komolyan megjegyezte, hogy az érdem Andrássy Gyulát illeti, az ő modora és összeköttetései győzték le az udvarnál az ellenszenvet. Csak ez tette lehetségessé a kiegyezés keresztülvitelét. Ezt azután Eötvös Pepi előtt említettem, s ő önérettel felelt, hogy akárki lett legyen a szereplő, a rendező mégis csak ő volt. Lónyayval is szóltam egyszer ezekről, s ő figyelmeztetett, hogy a kiegyezésnek legkényesebb oldala a pénzügyi volt, ezt pedig ő rendezte; végre Csengery is nemegyszer adta értésünkre, hogy a kiegyezés szellemi atyja senki egyéb, mint ő. Ezek után csakugyan zavarba jöttem, kinek tulajdonítsam ezen, a nemzeti életre roppant befolyással bíró eseménynek érdemét." ¹ Bár a jólszerkesztett szöveg kissé túlélezi a problémát, lényegében jól érzékelteti a magyarországi politikai nyilvánosság szinte egészének a korszak alapkérdésében való érdemi tájékozatlanságát - egy olyan jelenséget egyébként, mely már önmagában is fölöttébb jellemző a kiegyezés megszületésének politikai légkörére. Magát a tanácstalanságot és zavart azután további hivatalos és önjelölt közreműködők hangos kérdései, illetve sokat sejtető célozgatásai fokozták. Efféle érdekkeresők ugyanis a provizórium alkonyán már szép számmal jelentkeztek a magyar udvari kancellária tájékán, többek között jó alkalmat adva a visszaemlékező Frankenburg Adolfnak is arra, hogy az 1876-os Deák-albumban közreadott irásában könyörtelenül kigunyolja e "hazamentő embryók"

tulbuzgó igyekezetét, nagyképu fontoskodását. A legtöbb esetben joggal ironizáló egykori kancelláriai titkárt azonban épp a legfőbb célpontnak kiválasztott férfit, "egy a Bach-korszakból különösen ismert apró egyéniség" esetében megtréfálta igazságszótó igyekezete. Számára ugyanis, aki a kiegyezés előestéjén "hangadó körök" felkérésére személyesen érdeklődött utána annak, hogy az illetőnek a Deák Ferencsel folytatott tárgyalásaira vonatkozó állításaiból mennyi az igaz, Kemény Zsigmond báró szolgáltatta a megbízhatónak vélt információt. A Pesti Napló bennfentes szerkesztője pedig válaszlevelében jelentéktelennek minősítette az esetet, és az önmagát közvetítőnek ajánlgató "X. bárót" a Deákkal szóba elegyedő hétköznapi emberek sorába szálítottta le. Csakhogy ha Frankenburg így megnyugtatta immár jóhiszeműen gúnyolhatta élceinek "szenvedő hőst", addig Kemény ez esetben minden bizonnyal komoly politikai megfontolásokból torzította el az események valódi arányait, és tévesztette meg bécsi levelezőpartnerét. Ő ugyanis jól tudta, és ma már mi is tudjuk, hogy az illető férfit valójában a kiegyezés előkészítésének egyik legfontosabb gyakorlati közreműködője volt.²

Ki azonban ez a kevésbé közismert szereplő, "kiről - mint Frankenburg írja - azok, kik közelebb állnak hozzá, azt tartják, hogy igen jó muzsikusz, de rossz politicus", és aki talán "Kreishauptmann"-múltját feledtetni kívánva vagy méginkább egy megfelelő állás reményében törekedett részt vállalni a birodalom válságának megoldásában? Wertheimer Ede találta meg és tette közzé³ azoknak a jelentéseknek a szövegét, melyekben e férfit beszámolt az uralkodónak a Deák Ferencnél 1864/65 fordulóján lezajlott megbeszélésekről. Szövegük bizonyítja, hogy valóban nem akármilyen tárgyalások voltak ezek, hanem itt rögzítették a husvéti cikk "ajánlatának" jövőre gondolati anyagát. Frankenburg "X. bárója" eszerint tehát magurai Augusz Antal báró volt, az 50-es években a központi, budai helytartósági kerület alelnöke, Liszt Ferenc közeli barátja, a korabeli politikai garnitúra második vonalának egyéb szempontból is figyelmet érdemlő alakja. Wertheimer forrásközlése az egyik legfontosabb felfedezés a kiegyezés történetének évszázados kutatásában, amely nemcsak Fe-

renc József és Deák Ferenc politikai párbeszédének kezdeteit világítja meg, és teszi minden kétséget kizáróan világossá, hogy ennek érdemi kezdeményezése a Lajtántulról, onnan is a legfelsőbb helyről érkezett, de számunkra is megfejtí Frankenburg szándékosan kissé homályos utalásait, és mintegy igazolja Kemény akkori botránykerülő igyekezetét. Az Augusz-Deák tárgyalások tényei azóta többé-kevésbé közismertté váltak a Habsburg-monarchiának az 1850/60-as években különösen kiéleződött válságával foglalkozó történészek körében. Josef Redlich kiváló könyvében birodalmi szemszögből⁴, Hanák Péter pedig magyar oldalról, főképp Deák nézeteinek alakulását követve, a husvéti cikk összefüggésben tette azokat részletesebb elemzés tárgyává.⁵ Sajnálatos módon azonban e fontos események még mindig nem kapták meg méltó helyüket a korszakkal foglalkozó külföldi szintézisekben.⁶

Mivel a tárgyalások témáját és konkrét körülményeit mindaddig csupán Augusz említett jelentéseiből ismertük, és még igen sok a feltáratlan részlet, így nyilván az ezekre vonatkozó legkisebb újabb adat is igen fontosnak és publikálásra érdemesnek tekinthető. Ez indokolja az alábbi, a "nagy transactio" tartalmi kérdéseire közvetlenül kevesebbet mondó, de annak születési mechanizmusára nézve néhány jellemző adattal szolgáló levélrészletek közzétételét, még oly módon is, hogy nem társulhat hozzájuk részletes elemző tanulmány. Megítélésem szerint ugyanis Augusz vonatkozó tevékenysége legalább három, egyenkénti monografikus feldolgozásra érdemes témának is részét alkotja. Egyrészt Ferenc József és Deák kapcsolattartásának /ez jórészt feltárt terület/, másrészt az 1861-67 közötti kiegyezés-törekvéseknek /ezek csak főbb vonalaiban ismertek/, harmadrészt pedig egy Augusz-biográfiának /csupán néhány részlettel rendelkezünk⁷/. A jelen esetben ezek egyikének elkészítésére sem nyilhatott mód, ezért csupán az iratrészletek rövid kommentálására kell, hogy szorítkozzam.

Magára az iratanyag zömét képező Augusz-levelekre véletlenül, egy múlt századi egyházpolitikátörténeti téma kutatása kapcsán bukkantam rá Egerben, Danielik János címzetes püspök irathagyatékában. Az 1848-1867 közötti korszak politikai,

irodalmi és egyházi életében jelentős szerepet játszó Danielik szintén elemzésre érdemes egyéniség⁸, de itt nincs módom életútjának bemutatására. Csupán utalhatok arra, hogy a Szent István Társulat alelnöki posztján az abszolutizmussal elégedetlen konzervatívokkal, a Pesti Napló szerkesztőségében pedig a Kemény-Csengery csoporttal, Deák legközelebbi környezetével építhetett ki gyümölcsöző politikai kapcsolatokat. Már az ötvenes években szoros barátságba került Augusz Antallal, és nézeteik, illetve érdekeik közelsége hamarosan - időnként surlódásoktól nem mentes - közös politikai fellépésre sarkallta őket. Röviden előrebocsátva, az alább közlendő levélrészletek egyik ujdonsága az a tényanyag, mely bizonyítja: miközben Augusz a megegyezési szándékot, illetve az annak alapelveit rögzítő pesti tárgyalásokról Bécsben, az uralkodónak referált, Danielik útján állandó összeköttetésben állt Deákkal is, és Ferenc József ad hoc kérdéseire ily módon Deák legfrissebb intenciói alapján adhatott választ. Feltételezhető egyébként, hogy ezuton talán Danielik egyéni nézetei is kaphattak valamiféle szerepet az uralkodó tájékoztatásában, hiszen ő maga is már régóta igyekezett tervezetek, akciók útján részt vállalni a birodalmi válság megoldásában.⁹ A másik lényeges ujdonság, hogy még inkább valószínűvé teszük Albrecht főherceg közvetítő-ösztönző szerepét. Kitűnik ugyanakkor az is, hogy személyesen Augusz elsősorban a Danielik segítségével is folytatott módszeres felkinálkozása révén jutott a tárgyalási megbizáshoz. A levelekből érdekes képet kaphatunk továbbá néhány, a "missziót" segítő vagy ellenző politikusról is. A forrásanyagot Danielik Auguszhoz intézett választlevelei teheték volna teljessé, de ezeket - részben érthetően - a Tolna megyei Levéltár Auguszgyűjteményében sajnos nem találtam meg. Akadt azonban ott néhány olyan Danielik-levél, amelynek szintén alább idézendő részletei jól egészítik ki az összképet.

Mint ismeretes, a Habsburg-monarchia reorganizációjának Anton Schmerling lovag vezette alkotmányos centralista programja 1864 ősztől akut válságba került. A sajtóban, a politikai közvéleményben és főképp az osztrák-német liberálisok befolyása alatt álló Reichsratban lassan megszilárdult az a meggyőző-

dés, hogy meddő a Februári Pátens magyarországi elfogadtatását célzó "kivárási" taktika, és egy új magyar országgyűléssel kell mielőbbi kiegyezési tárgyalásokat kezdeni. A birodalomvezetés felsőbb köreiben Schmerling régóta esedékes megingása érthetően erős erjedési folyamatot indított el. Ez az az időpont, amikor Augusz Antal és Danielik János felajánlja kapcsolatait és szolgálatát. Hogy magukat valóban kompetens és a bizalmi cselekvésre alkalmas személyeknek tartották, jól bizonyítja Augusz 1864 júniusában kelt alábbi levele, melyből talán nem túlzás a birodalom megmentésének vágya mellett némi képp a személyes érvényesülés igényét is kiolvasni:

"... erősödött bennem a győződés, hogy azon roppant moralis hatás¹⁰, melyet személyed körül utóbbi tevékenységed által gyűjtöttél¹¹, és azon bizodalomnál fogva, mely legfelsőbb körökben irányomban is nyilvánult, eddigi erély, győződés, hit, elhatározottság és kombinálva működő gyakorlott tehetségeink egyesülésében fekszik a megoldás lehetősége - és nélkülözhetetlenségünk!"¹²

A cselekvésre kész szövetségeseik közül az 1860 óta helytartótanácsos Danielik az, aki elsőként ismeri fel a közvetítési esélyek javulását. Egyik szeptember végi levelében írja:

"A körülményeket olyanoknak látom, hogy Bécsben nem minden eredmény nélkül fognál megfordulhatni. Ugy hiszem, Bécsből irt soraimat megkaptad. Ez alkalommal csupán csak figyelmeztetni óhajtottalak, hogy azután legjobb belátásod szerint határozd el magadat."¹³

Munkamegosztásuk szerint nyilván Danieliknek jutott az a feladat, hogy felmérje a birodalmi fővárosban az új lehetőségeket. A Schmerling-elleni Reichsrat-támadás kibontakozásának idején, 1864. november végén így összegezi tapasztalatait:

"Mindazt, amit csak lehetett tenni, megtettem még egyszer és utoljára. Az eredményt az Istenre bízom. Nem mondhatom, hogy reménység nélkül volnék. Szívesen láttak és fogadtak mindenütt. Azonban mit fognak tenni? eziránt még nincs semmi megállapodás... Szóba hoztalak Téged is, s úgy láttam, hogy éppen nem tartozol azon impossibilitások közé, melyek

soraiban egynémely oly örömet látna. Sok kilátásod van, ha sikerülne egy főherceget nyernünk. Nem tudom, ideje volna-e már feljönnöd. Mindenesetre szükséges volna folytatni, amit én kezdettem." ¹⁴

Már Wertheimer is úgy vélte, hogy August Albrecht főherceg, Magyarország volt főkormányzója, a császár apai nagybátyja bizta meg azzal, hogy vegye fel a kapcsolatot Deákkal. ¹⁵ Míg kérdés azonban, hogy magának a tárgyalásnak az ötlete kitől származott: Albrechtől, esetleg a korszak egyik szürke eminenciásától, a Schmerling ellenlábasaává váló Esterházy Móric gróftól avagy magától az uralkodótól? ¹⁶ A most idézett Danielik-levél azt a Wertheimer által is számításba vett változatot valószínűsíti, miszerint - Danielik tanácsa alapján - August kereste felelősként a főherceget, Albrechtet, egykori helytartóságbeli főnökét. A legfelsőbb döntésekbe beavatott főherceg azután - annak ismeretében, hogy a mérvadó körök nézetei épp hasonló irányban változnak - örömmel fogadhatta a tárgyalás gondolatát, azt felséges unokaöccsével megbeszélte és August a végrehajtással megbizta.

A jól választott ürüggyel kopogtató "X. báró" 1864. december 27-én, karácsony másnapján, de. 10 órakor lépte át az "Angol Királynő"-beli híres szoba küszöbét, és 3 órán át hallgatta, illetve rögzítette vendéglátójának a bécsi kérdésekre vonatkozó "magánvéleményét." Az eredményt az 1865. január 1-i jelentésből /melynek német nyelvű összegezését Deák is mintegy "hitelesítette"/ már ismerjük. ¹⁷ /Danielik ekkor egy kissé elmarad az eseményektől ¹⁸, de februártól a Bécsben tartózkodó August ismét szoros kapcsolatba lép vele./

A december 27-i tárgyalások jelentőségét érzékelteti, hogy az 1865. január 5-én tartott birodalmi minisztertanács leszögezi a magyar országgyűlés mielőbbi összehívásának szükségességét. Ugyanebben az időben Ferenc József maga vette kézbe August missziójának felügyeletét. Ezzel kapcsolatban több új adattal szolgál a Danielikhez Bécsből, 1865. február 6-áról keltezett levél, mely szerint August "hivatalosan" ezen a napon adta át a Deákkal ellenőriztetett tárgyalási szöveget a császárnak, kiegészítve azt a Danieliktől kapott legfrissebb információkkal,

és már ekkor megkapta a szóbeli megbízást a "részletesb" folytatásra. ¹⁹ Albrecht főherceg szerepét is újabb közvetett adattal világítja meg a február 5-i tisztelgő látogatásról adott beszámoló. A szemmel láthatóan sietve, épp déli 12 órakor papírra vetett, és a feleségével bizalmasan küldött levél fontosabb részletei a következők:

"Most jövök az audientiáról - hol ő felsége legkegyelmesebb fogadtatásban részesített - komolyan, a tárgy nagy fontosságához méltóan fogadta az iratot - tegnap előtti leveledből az illetőket Előtte elolvastam - legkegyelmesebb parancsolatot veendek a tárgyalás részletesb folytatására - addig is igen kegyesen megköszönte buzgóságunkat - tanulmányozni fogja időközben az iratot - várom a külön fogadtatásra vonatkozó ígért parancsot. Legnagyobb óvatossággal kell lenni - és ezután abszolút titok fedezze a menetet és egész dolgot. ... főherceg Albrechtnél tegnap voltam, és a dolognak, mint a dinastiát főképp érdeklőt ajánlottam Nékie. Ő igen nagy örömmel üdvözölte a közeledést, és határozottan kijelentette, hogy csak azon loyalis hatalom részéről várható a megoldás, és jóllehet ő az Octoberi diplomát és februári pátenst törvényeknek ismeri, mert a császártól jönnek, de ő is a Pragmatica Sanctiót tartja az elégséges és főalapnak, mellyből minden foly - és abból mi sem változhat. /Titok/" ²⁰

Ezután került sor a már ismert február 12-i kihallgatásra, majd August a hónap végén, a császár írásos megbízásával felszerelve kezdte meg Deák Ferencsel újabb, immár részletekbe is ereszkedő tárgyalásait. Ezeknek a megbeszéléseknek nehéz lenne tulbecsülni a jelentőségét, hiszen a "haza bölcse" itt nyilvánította ki először: a korábbiakkal ellentétben most már hajlandó a 48-as törvényekben biztosított magyar önállóságból annyit feláldozni, amennyit - egy közelebről még nem tisztázott uton létrejövő megegyezés szerint - a birodalom szilárd fennállásának biztonsága mulhatatlanul megkíván. Gondolat és szó közös súlyát jelzi az a már Wertheimer által joggal hangsúlyozott tény, hogy a husvéti cikkből, meghatározó tartalmi

és hangulati erejénél fogva oly ismerős "mulhatatlanul megkíván" kifejezés már ott áll Augusz 1865. február 28-i jelentésében is.²¹ Három nappal korábban kelt leveléből a tárgyalások néhány további érdekes részletéről értesülhetünk:

"Csütörtökön [február 24-én] Deákkal] ismét zárt ajtónál értekeztünk hosszasan - ő az ország gyűlése teljes tökéletes kiegészítését /legalább a kormány részéről megkívánó levelekkel/ köveleti²² - továbbá a jogcontinuitást a ministerek /9/ kinevezésével, és így a részletes értekezés a feladatot kiegyenlítésre formailag könnyűnek éppen nem mutatja - kivált a két részből ennek következtében megújuló bizalmatlanság, ármány kíséretében. Deák éppen nem tart attól, hogy gyengüljön pártja, sőt biztosnak látszik, hogy a határozat pártiak is legnagyobb részben hozzá állnak. Judex curiae nek Majlath Gyurit, miniszternek Sennyeit ajánlja, ez utóbbi lévén az avasok²³ észbéli fénypontja; sőt sajnálja, hogy Apponyi fent a bizodalmat már nem bírja, mert emez meg az avasok közt a legnépszerűbb. ... [Deák] nem pártolja Pálffy/candidátjait, t. i. Szentiványi judex curiae és Babarczy tavernicus ..." ²⁴

A következő, részben hasonló tárgyú, március 4-i levélrészlet Deák nézetei mellett Augusz személyes kilátásairól is beszámol:

"Már örvendtünk, hogy visszajössz, és utóbbi leveled értelmében megbeszéljük, mi teendők leszünk a közbejöttök miatt, értem: Deákkal az integritás /társországok meghívása/ és jogcontinuitás /minister seregek/ felett kezdett és félbeszakasztott részletes fejtegetések látszólagos bonyolultsága miatt. Azért is nem folytattam semmit, jöllehet Deák közelebbi összejövetelünkre az 1790/91. diaetalis actákából számomra némelyeket kikeresni készült - legjobb indulattal és azon utbaigazító bizalmas nyilatkozattal: hogy ő a törvény ellen tanácsot nem adhat /1848/. ... Mi, azt tudod, úgy hittük, hogy tárnoki állásban hasznosan működhetnék ... Utóbb a körülmények Deák nyilatkozatának gyanusítása és bécsi eljárásom személyes célokkal feltüntetett összeforrasztása, ő felsége előtt nyilatkozatokra

birt, melyeket ismersz, és melyeket nem én, csak ő felsége változtathat, ha ő felsége a jelen körülmények közt hasznosnak, szükségesnek ítélendi, hogy hivatalból hassak. Én még a további fejlődésről jelentéssel tartozom, mert ezen utóbbit igéretünk tartja - további eredmény azonban nem keletkezett, mert az értekezést félbeszakasztottuk, jöllehet ez is még /a stadium országgyűlést szemmel tartva/ hasznos és használható anyagot szolgáltatathat." ²⁵

A tárgyalások azonban nem véglegesen szakadtak meg. A harmadik eszmecsere-sorozat eredményeként, április elején már készen áll - és Augusz jelentésében rögzítésre is kerül - az a megegyezés-tervezet, tulajdonképpen Deák kiegyezési ajánlata, amely azután - legfontosabb pontjainak zömében szinte szó szerint változatlanul - a híres husvéti cikkben kerül majd nyilvánosságra. Az alábbi levélrészletek a tárgyalások, illetve a husvéti cikk visszhangjáról, Deák bécsi respektusáról, Augusznak a program elfogadtatásával kapcsolatos fáradozásáról, illetve a Danielik Jánossal ezügyben támadt surlódásairól szólnak. Fontos pártfogó jelentkezéséről tudósít pl. az 1865. április 8-i Augusz-levél:

"Ma Coronini gróffal igen érdekes találkozásunk lehet, és következményeiben fontos, mert Deák/ barátunk nagy dolgokat kezdeményezett kezeink között, melyeket Bécsben szemkört elleneivel megvívok - ha lehet." ²⁶

Johann Coronini-Cronberg gróf támogatása nem csupán azért ígérkezett jelentősnek, mert az altábornagy 1860-tól magyarországi főhadparancsnok volt /tisztségétől épp ekkoriban lépett vissza/, hanem inkább amiatt, hogy Ferenc József egyik ifjúkori nevelőjeként a kabinetpolitikában jól kamatoztatható közelebbi kapcsolat füzte egykori tanítványához. Az ő Deákba vetett bizalmáról is tanuskodnak Augusz alábbi, április 19-i sorai:

"Fájdalom, ma Gróf Coronini ... tudatja, hogy ő felsége nyugalomba menetelét megengedte, és a legszebb tanuság mellett köszöni bizalmamat és buzdít további működésre, Isten áldását kívánva. Azonnal elmentem hozzá ..., és olvassa fi-

ának egy leveléből Deáknak Ruditshez intézett mondatát a legnagyobb meglepéssel: hogy Magyarország minden jót, mit a provizórium alatt tapasztalt, Coronininek köszöni, amint azt is, hogy több rossztól megkímélve lőn közbejöt- te által. Igen el vala érzékenyülve. ... Mondotta, hogy ő felsége tudakolta tőle, miért nem jövök, és hogy vár. ... Gróf Coronini ma is ebéd felett ő felségének Deák loyali- tását - és ami az utóbbi hetek alatt történt, részletes- ben feltüntetni ígérte, hogy utat készítsen és bizodalmat növeljen." 27

Coronini nézeteiről és igyekezetéről tudósít az április 21-i levél is, érdekes - az altábornagy éleslátását kissé meg- kérdőjelező - utalással Rainer főherceg szerepére:

"Tegnap Gróf Coronini hosszabb ideig lévén nálam leginkább buzditásból állott conversatiója - hogy ne csüggedjünk és a nagy célt szem előtt tartva törekedjünk azt el is érni. Ő szilárd győződésre jutott, mint állítá, hogy ez az egyetlen út a Monarchia szilárdítására, és hogy ő ezen győződését nyíltan ki is mondotta és mindenütt érvényesíti: hogy ő nagyrabecsüléssel viseltetik Deák irányában, és becsüle- tes jellemében tökéletesen bizik - es ist sonst kein Ausweg. Ily értelemben ismételve proveniálta a fejedelmet, kinél ugy hiszi, több audientiám leszen, és bizik, hogy Deák program- jával /exceptis impossibilibus/ keresztül hatolunk; ő fel- ségét és Rajnert emlité csak, egyebet senkit: hanem ezek- nél folytassam a győződést tökéletesen megerősíteni, mire igen jó dispositiók léteznek." 28

Coronini közvetítése azonban csak az egyik - bár igen fon- tos - eleme annak a "manővernek", amellyel Augusz az oly fon- tosnak ígérkező újabb bécsi kihallgatást elő kívánja készíteni. Amikor megkapja a husvéti cikk hírét, illetve példányát, azt is rögtön "beépíti" a kiszámított hatás összetevői közé. Ápri- lis 19-én írja:

"Kétrendbeli leveledet köszönettel vettem. Az elsővel Deák gyönyörű cikkét, melyet, a Napló példányt t. i., ő felsé- gének személyesen átadandok. A másodikat, melyben látoga-

tásod részleteit irod²⁹ - és melyeknek szivből örvendtem, és azon állitást: hogy 'amint a helyzet szerint ítélhetni, az országgyűlés sikerességéről jótállhatni' - szinte ő felsé- gének bemutatandom. ... Én még sehol se voltam, jobbnak tartottam egy kissé tartózkodóbbnak lenni és jól tájékoz- va, mielőtt kiindulok. Hétfőn megyek csak még ő felségé- hez legelőször. Azonban addig Schmerlinget, Zichyt, Privit- zert is bejárom ..." 30

Ugyanezek a problémák foglalkoztatják két nappal későbbi levelében is:

"Ma jelentetem bé magamat ő felségénél a hétfői audienti- ára és teljes hiveséggel, lelkiismeretességgel használni fo- gom Deák loyalis, előzékeny nézeteit és bizodalmas közlé- seit, melyek a Husvéti Allelujájával erősítettnek. Sajná- lom, hogy nem ereszkedett bé azon előmunkálatokba, melye- ket hozzája vittem tanácsadás végett, talán hamarabb halad- hattam volna ily positiv adatokkal. ... Igen köszönöm Deák megemlékezését - viszonozd azt részemről mély tisztelem mellett." 31

Augusz - végpontjához érkezően oly sokat ígérő "missziója" - nyilván kissé ideges hangulatban várhatta a számára sorsdön- tő 1865. április 24-i, hétfői kihallgatást. Ebben az állapotá- ban igencsak felingerelhetette Danielik szombati levele, mely- nek tartalmára alábbi, visszafolytott feszültséggel terhes fe- leletéből következtethetünk. Ez a válaszlevél a két szövetsé- ges közötti surlódásoknak is érdekes dokumentuma, mivel a püs- pök - a kifejezések indulatából következtethetően azon melege- ben megtett - ceruzajegyzetekkel kísérte barátjának szövegét. El- lentétük lényege abban foglalható össze, hogy amig Augusz sze- rint egyelőre csupán a kibontakozás elvi alapjának meghatáro- zásáról, illetve Deák bécsi politikai hitelének erősítéséről lehet szó, Danielik már a felelős minisztérium - a császár előtt még fel sem vethető - részleteiről tárgyalt Deákkal, és elvi eligazítás helyett erről küldött Augusz számára használha- lan tudósítást. Az április 23-i levél - lényegtelen mellőzésével és jegyzetben adva Danielik megjegyzés- hangzik:

"Leveled /22-ről/ igazi zavarba hozott, mert utóbbi levele-
met, melynek minden szava kombinálva volt, hogy feleletem
a holnapi audientiára anyagot nyújthasson, teljesen mellőz-
ve és elhallgatva, oly tárgyakról szól, melyek utóbbi
tárgyalások témája lehetnek: ministerekről szólsz, midőn
tudod, absolut unmöglich. Mostani feladatod, amint tudtad:
a basis megválasztása.³² Február 26-a é vagy a Pragmatica
Sanctio? Schmerling-felfogás vagy Deák-felfogás?³³, melyet
a fejedelemnek kell mindenekelőtt a február 12-i magán-
audientián adott nyilatkozata folytán ujitva és állandóul
megerősíteni.³⁴

2". Deák eljárásához bizodalmat gyökeresíteni - mert utóbbi
megállapodásunk szerint az eddig alapelvekre /melyek ő fel-
ségének február havában átadattak/ és melyekről Gróf Coro-
nini itt befolyása egész súlyával bizodalmat támasztva
terjesztette, érvényesítette, eljárásomnak utat és sikert
biztosított azzal, hogy es ist das ... Mittel, és pedig
Fálffy ellenében készült munkálatunk kivitelét az ország-
gyűlésen Deák által kelle érvényesíttetni - és hogy ezt
Deák loyáliter teendi, a felségnél a bizodalmat erőssé ne-
velni.³⁵ Ennek segedelmezését vártam feleletemtől, miután
reményeltem, hogy azt Deákkal közölheted - miután Gróf
Coronininek nyilatkozatait hittem Deákra nézve hódító ha-
tással birhatni. Leveled minderről semmit [sem ir], hanem
hogy az 1848-as ministerek egyike ő felsége oldalán can-
cellári hatással, mint eddig, de jure et consuetudine
birand.³⁶

Ezzel barátom vége szakad mindennek - és Schmerling remény-
telenség áll ellenünk előtérbe. - Hiszentökéletesen be-
valál avatva - tehát miért ez a hors d'oeuvre?³⁷ A holna-
pi audientiám eszerint holnap csak tartozkodó, óvatos és
bizonytalan hatásu lehetend - hacsak várt telegraphi fele-
leted nem billent a kerékvágásba, melyen bizalommal halad-
hatnék, t.i. azon ösvényen, melynek irányát és részleteit
ismered - és melyek holnap csak abból állnak, ha t.i. fe-
leleted buzdító leend: 1. hogy Deák a basis elfogadásáról

hozott nyilatkozatomat pietással fogadta, és annak nyomán
kezdett informálni. 2-or, hogy határozottan történjék a vá-
lasztás a nyilatkozat folytán: loyaltás vagy cesarismus?
melyik a Biblia? a Pragmatica Sanctio-é vagy a február 26-a,
mert csak ezután lehet a tájékozás az országgyűlés eredmé-
nyére nézve lehetséges.-

Erre pedig Gróf Coronini mindenfelé szóval és írásban in-
formált, Deák pietását ő felsége személye iránt emelvén ki.
- Ma erről Baumrucken generális által értesültem, ki sege-
delmezésemre előzékenységgel ma állott ki, és folytatja a
főhercegeknél az informatiókat. Most 4 1/2 - várok 6 óráig
a telegraphi depeche-dre - és csak akkor adom fel levele-
met - ha nem is érkeznek felelet. Holnap Rajner főherceghez
is elmegyek - ki csak ma érkezik vissza Grátzból. - Igen
kényes az állásom és missióm, és így kérlek, igen figyelj
leveleim értelmére³⁸, mert amint állítám - tervszerűek,
feleleteid is kérlek, ne mellőzzék a felvetett témákat, mert
ezeket a situatióból meritem ...³⁹

5 1/2. A megnyugtató depeche megérkezett - és miután biz-
tosítsz, hogy a materiale alkalmas, holnap bizalommal léphe-
tek fel - a material természetesen csak későbbi audientiák
tárgya, ha egyszer a basis - és bizodalom erősítve leszen.
Köszönöm a feleletet."

A levéllap szélén is érdekes megjegyzés található:
"Gróf Fálffy helyeslését és örömét fejezte ki Deák nyilat-
kozata felett Gróf Coronininek. - Kecskeméthy tegnap nálom
azt állitá, hogy Apponyiék is örvendnek néki."⁴⁰

A befejező lap margójára Augusz maga-mentsége került:
"Utóbbi leveledben azt irtad, hogy amint a helyzet [áll] -
az országgyűlés sikere bizonyos, a siker alatt csak a ki-
vántat érthetni - az általunk kilátásba tett sikert. Mai
leveled ezt negatióba hozta - ez döbentett meg."⁴¹

Ilyen előzmények után került sor a nevezetes kihallgatásra,
melyről a következő levél tudósít:

"Ő felségénél voltam, a két közleményt, t.i. az 1-ő febru-
ár 28-áról, midőn Deáknak átadtam a basis helyeslését - és

7-ik április - a kétségbe vett basis újabb igazolását azon program alakban; igen érdekelte ő felségét - és tökéletes helyeslését nyerte. Höchst wichtig - sehr wahr. Az audientiának jobb és teljesebb sikere nem lehetett. Kérdezte, valóban Deák pennájából folyt-e a husvéti cikk - melyet ismert -, de áltadtam a Pesti Napló példányt. Leendnek privát audientiáim. Leveledet ma vettem, most már értem, amit tegnap a töredékesen közlött részletből ki nem vehettem - most úgy se jöhet még szóba ezen kérdés. Kérlek, add által ezen levélkémet Deáknak - és kérdezd, nincs-e izenni valója. Keményt üdvözdölde nevemben, és mondd neki reményemet, hogy valószínűleg bele jövünk a kerékvágásba. ... most a törvénycikkek /ante coronationem/ német fordításán dolgozok." 42

Augusz tehát a legjobb reményekkel és nagy lendülettel készült a Deák-féle program bécsi tolmácsának, konkretizálójának, részletező kidolgozójának szerepére. Jelen ismereteink szerint azonban minden adat amellet szól, hogy ez irányu szolgálataira már nem tartottak igényt. Ferenc József egyelőre eleendőnek találhatta a titkos megbeszéléseken rögzített, illetve a husvéti cikkben nyilvánosságra is hozott eredményeket, azok jövőbeli továbbmunkálására pedig - talán a méltányosságát kivéve - semmiféle külön szempont nem jelölte Augusz személyét. Az udvari kabinetpolitika gyakorlottabb játékosai azonnal ki is használták az új szituációt. Erre utal Danielik János 1865. június 15-i levelében:

"Az tény, hogy Gróf Eszterházy Móric személyes találkozást keres Deákkal, és pedig neutralis helyen, Csákvárott. ... Részemről az említett találkozásnak ellene dolgozom, hiszem, nem eredménytelenül. Érvül főleg azt hozom fel, hogy Deáknak az országgyűlésen kívül semmi további nyilatkozatokat tenni nem lehet anélkül, hogy magát az utánzás és elkoptatás veszélyének ki ne tegye. Már maga e találkozás, bármi lenne is az eredménye, elegendő lenne, hogy újabb neheztelet, gyanut felébbresszen. Annyira már vittem, hogy jövődöbeli chefnek bevallott pártembert egyáltalában nem akar-

nak - ami is főleg Neked kevezne. Okos ember is ez a jó gróf. A közvetítést, melyet mi initiáltunk, miután ennyire megért, már most ő maga közvetlenül, a mi mellőzésünkkel akarná kezébe venni. Miért nem fordul tehát Hozzád? Miért nem tanácsolja ő felségének, hogy Téged hívna fel Bécsbe s nevezne ki chefnek? Valóban háladatlan a világ! A közönségnél jó hirnevünk folyvást emelkedőben van." 43

Augusz és Danielik további levelezése még számos érdekes adalékkal szolgál a husvéti cikket követő hónapok politikai eseményeinek történetéhez, a kulisszák mögé is jórészt bepillantó bennfenntesek szemével, kommentárjaival. Különösen fontosak a Pálffy kancellár és Schmerling államminiszter leváltása körüli időben keletkezett üzenetváltások - a jelen közleményben azonban, melynek tárgya közelebbről Augusz és Deák megbeszélései, ezek ismertetésére nincs lehetőség. A következőkben a későbbi levelezésből még olyan részleteket válogattam össze, amelyek ezekre a tárgyalásokra visszautaló, illetve ezek folytatását célzó mozzanatokat, törekvéseket tárgyalnak. Pálffy bukása után, de még Schmerling menesztése előtt, 1865. június végén születtek Danielik alábbi, a változásokra kissé aggódva, de azért elégtétellel reagáló sorai:

"Megvallom, bármennyire látom a hangulatot kedvezőnek a ki egyezkedésre, ezen erőszakos fordulatok - kapcsolatban a pénzüggel - mégis aggodalommal töltenek el. Fog-e a monarchia másik fele és miként megnyugtattatni? ez a nagy kérdés. Schmerlingék vegyék hasznát az egésznek úgy, amint megérdemlették, midőn az alattomos insinuatorokra hallgatva, Téged nem acceptáltak. Hinc illae lacrimae! Meg vagy bosszulva. ... Nem sajnálom őket. Különben én, s úgy hiszem, Te is Deákhöz csatlakozunk. Legyen béke, ha ugyan az még lehetséges. Ezen párttól, ha többet nem, azt minden esetre kiérdemeljük: hogy elismeréssel lesznek és becsülni fognak." 44

Bármilyen logikus is azonban a püspök következtetése saját további politikai lehetőségeit illetően, a gyakorlati akciótól való visszavonulást egyikük sem akarta elsietni. Julius végén

Danielik is megjárja Bécset, de Augusz egy válaszutalásából tudjuk, nem sok eredménnyel:

"levelében egy szót sem érintél a fejedelmi audientia természetéről, és Gróf Coroninénél tett látogatásodról - úgy magyaráztam, nem igen valál megelégtelve. Túrni kell, ez a világ rendje." ⁴⁵

Néhány hónap múlva, novemberben megint Augusz lát megcsillanni újabb esélyeket, és levelében visszautal azokra - az 1608-as szituáció analógiaként való felhasználásával kapcsolatos - munkálataira, melyekről egy korábban idézett leveléből már futólag értesülhettünk:

"Kérlek, légy szives azon törvényjavaslatokat mielőbb postán megküldeni, melyeket tisztára csak egyszer, ő felsége számára irtam le - és ez Nálad vagyon. Az én példányom teli correctiókkal, és így a kétely esetében a Nálod levő exemplar az eredeti. Enin ultima analysi nem igen tévedek, csak azon modus lehet a kiegyenlítés nagy kérdésének lehetősége. Igen kérlek küldd el mielőbb - mert ő felsége ide érkeztekor szükségem lesz reája." ⁴⁶

Újabb közvetítési kísérletről tudósít - sajnos közelebbi tárgymegjelölés nélkül - két 1865. december 16-i levél is. Az éppen Budán tartózkodó Ferenc Józsefhez készülő Augusz - nyilván Kemény Zsigmond közvetítését kapacitálva - valószínűleg egy Deákkal való bizalmas találkozó szervezését sürgeti barátjánál:

"Igen sajnálom, hogy kérésem céljának magyarázatával a várt sikert eszközölni nem találtad szükségesnek - jobb diplomatának tartottalak -, éppen a mai magánkihallgatásnak kiegészítéseül szükséges az, mire kértelek; mert vagynak dolgok, melyek szóba nem jöhetnek oly személyiségek közt, sőt, a kérdés éppen úgy, mint a felelet, csak közvetítve lehetséges. Sajnálom, ha időt vesztettünk, mert csak vasárnap marad közben. Azért kérlek, még ma okvetlen tudósíts: hol, mikor? - mert hétfőn reggel 9-kor kell késznek lennem. Ma igen érdekes találkozásaim voltak - egy főbb helyen tovább egy óránál részleteztünk, és írásba is foglaltatott.

... Kérlek instantissime, felelj - mert soha se teszek egy szót se céltalan vagy feltolva." ⁴⁷

Danielik azonnal válaszolhatott, mert aznap délután fél ötkor kelt Augusz alábbi levele:

"Igen szívesen köszönöm baráti közbenjárásod és tudósításodat. Kemény általad eléggé értesült, és ha nincs válasz, ez is felelet. Mi tovább nem mehetünk. Hétfőn elmondom illető helyen, és azután, ami ma közöltetett és mondatott, meglehet, hogy eléggé tájékozva vagyunk - és leszünk -, a legjobbat se lehet erőszakolni - lássák, a szándok a legjobb volt." ⁴⁸

Az újabb közvetítési akció tehát ezuttal is elmaradt, ahogy Augusz később is hiába próbálta politikai-egzisztenciális előnyökre váltani titkos - talán tulságosan is titkos - érdemeit. Hogy a kiegyezés valóban belátható távlatában, 1866 őszén - türelmetlenségében - már néha maga is szellőztette azokat, bizonyítják Frankenburg Adolfnak a bevezetőben idézett ekkori tapasztalatai. Egészében véve persze az ezekre a politikai manőverekre vonatkozó hallgatási tilalomhoz - amely maga is jellemző a kiegyezés születési mechanizmusára - nemcsak az idézett levelében a tényeket elismerő, de arányaikat taktikusan torzító Kemény Zsigmond, de természetesen maga Augusz is, reményeinek hervadása, sőt, elhalása idején is, hűségesen ragaszkodott. A kiegyezés megkötésének idején is visszautasítja a korszak egyik közismerten gátlástalan ujságíró-figurájának személyében jelentkező "kisértés"-t, ugyanakkor némi nosztalgikus visszaemlékezésre is megragadva az alkalmat:

"Kecskeméthy Aurél ... úgy látszik materialét keresett nálam ... az 1864/5. évben ő felsége és Deák közt általunk font és kivivott ügyekről, amit természetesen kitérően kelle még most elutasítanom. - Mily nagy érdekes, kedves Barátom, mindkettőnkre nézve, mert amit D[éák] 1864. december 27-én diktált és általam szerkesztette január 1865. ő felségének lett áltadva, és amely alapot holnap lesz két éve /12/II 865/ ő felsége elfogadott és írásban február 25-én Deáknak áltadhattam: most szórol szóra teljesült, és D[éák] által becsületesen bé van váltva. Az ápri-

lis 9-i 865. /Cesarismus/ előadásomra nyert v á l a s z, melyet Magad adott által Deáknak, hogy nem a februári alkotmány, hanem a Pragmatica Sanctio a Biblia, és erre a husvéti cikk." 49

A főszereplők számára is lassan emlékké patinásodó-fakuló eseményeket azután mind sűrűbb homály fedte⁵⁰, hiszen éppen azoknak, akik valamit is tudtak róluk, nem állott érdekükben bármit is nyilvánosságra hozni belőlük. Szinte kivétel nélkül azokhoz a csoportokhoz tartoztak, amelyek a hatalmi pozíciók adott elosztása szükségszerűségének bizonyítása érdekében a kiegyezést mindenáron spontán nemzeti és birodalmi közóhajnak, és így mintegy "önmagától valósulónak" szerették volna feltüntetni. A "birodalomalkotó" nemzetek "összinte egymásra találásának" rózsaszínű olajnyomatára pedig valóban sötét árnyékokat vetettek volna a népek feje fölött trafikáló titkos diplomácia műhelytitkai. Az anyagi gondok miatt is visszavonuló Danielik János azután az irodalmi és tanári pályán, Augusz Antal pedig családjá és főként Liszt Ferenc baráti körében, muzsikával próbálta enyhíteni a politikában elszenvedett csalódásait. Öregkori leveleik politikai információértéke csekély, ám bővelkedik megindító emberi mozzanatokban.

Jegyzetek

- 1 Pulszky Ferenc: Visszaemlékezések. = Uő.: Ábránd és valóság. Bp. 1888. 218.
- 2 Frankenburg Adolf: Egy kis adat a kiegyezés stadiumából. = Deák-album. Bp. 1876. 47-48. - Frankenburg utalásai szerint a levélváltásra néhány hónappal 1867 márciusa előtt került sor. Megjegyzendő, hogy Kemény levele Augusz és Deák első találkozását - szándékosan vagy véletlenül, de mindenképpen tévesen - 1865 decemberére tette. - A kiegyezés valamivel későbbi irodalmából Beksics foglalkozott Frankenburg közlésével, elfogadva az ő ítéletét, és megad-

- va Augusz nevét is, lásd Beksics Gusztáv: Kemény Zsigmond, a forradalom és a kiegyezés. Bp. 1883. 310-312.
- 3 Eduard Wertheimer: Neues zum Osterartikel Deáks vom Jahre 1865. Pester Lloyd, 1923. április 28. Abendblatt. 4-5. /a továbbiakban: Wertheimer, 1923/
 - 4 Josef Redlich: Das österreichische Staats- und Reichsproblem. II. Leipzig, 1926. 388-390.
 - 5 Hanák Péter: Deák husvéti cikkének előzményei. Történelmi Szemle, 1974. 4. 565-589. /a továbbiakban: Hanák, 1974/ Deák felfogásának alakulására, annak ideológikus és személyes motívumaira lásd Szabad György: Deák Ferenc három politikai korszaka. Magyar Tudomány, 1976. 11. 675-687.; Hanák Péter: Deák és a kiegyezés közjogi megalapozása. = Tanulmányok Deák Ferencről. /Zalai Gyűjtemény 5./ Zalaegerszeg, 1976. 305-333.
 - 6 Meglehet, Augusz fátuma az, hogy folyton elfelejtik, de Somogyi Éva a hetvenes évek közepén joggal utalt arra, hogy a történészek nem hivatkoznak az 1864-65-ös akcióra: A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez. Bp. 1976. 59. Az osztrák alapmunkák ujabban sem irnak róla, a magyarok azonban igen: Redlich nyomán ismerteti Kovács Endre: Ausztaria útja az 1867-es kiegyezéshez. Bp. 1968. 221-223.; majd Somogyi Éva /59-61./, végül új adatokkal is bővítve Szabad György: Az önkényuralom kora. = Magyarország története 1848-1890. /Magyarország története VI./ Főszerk. Kovács Endre. Bp. 1979. I. /a továbbiakban Szabad, 1979/ 733-737.
 - 7 Részletes feldolgozásra Augusz csupán Liszt Ferenchez fűződő viszonya került, összefüggésben a magyar zeneélet fellendítéséért végzett áldozatos tevékenységével, lásd Hadnagy Albert-Prahács Margit: Liszt szekszárdi kapcsolatairól. = Tanulmányok Tolna megye történetéből, II. Szerk. Puskás Attila. Szekszárd, 1969. 219-265. - Reformkori és 1848-as tevékenységére elszórt adatokat közöl Braun Sándorné: Tolna vármegye és a rendi országgyűlések /1807-1847/. = Tanulmányok Tolna megye történetéből, VIII. Szerk. K. Balog János. Bp. 1978. 125-174.; Horváth Árpád: A me-

- gyei önkormányzat működése Tolnában 1848 és 1872 között. = Uo. 175-234.
- 8 Danielik János vázlatos biográfiáját adta akadémiai bucsuztatójában Szvorényi József: Emlékbeszéd Danielik János tiszteleti tagról. Bp. 1891. /a továbbiakban Szvorényi, 1891/; egyházpolitikai nézeteire és munkásságára lásd Csorba László: Nemzetélet és hitélet közös választóján. = Tanulmányok a polgárosodás jellegéről az önkényuralom korában. Szerk. Németh G. Béla. Sajtó alatt.
- 9 Szvorényi, 1891. 16-17.
- 10 A kiemelések mindig az eredeti szövegből valók.
- 11 Augusz itt feltehetően Danieliknek a protestáns pátenssel kapcsolatos tiltakozásokban való tevékeny részvételére utal.
- 12 Augusz Antal - Danielik Jánosnak, Szekszárd, 1864. jun. 22. Egri Főegyházmegyei Könyvtár /a továbbiakban: EFK/. Ms 2048/4-1.
- 13 Danielik - Augusznak, Buda, 1864. szept. 22. Tolna Megyei Levéltár. Augusz Antal iratai. /a továbbiakban: TML Augusz-ir./
- 14 Danielik - Augusznak, Bécs, 1864. nov. 28. Uo.
- 15 Wertheimer említi, hogy az Augusz első jelentésében szereplő "Kaiserlichen Hoheit" esetleg Rainer főherceg is lehetne, de ugyanakkor megállapítja, hogy ő mindvégig elutasította a "Regenerator Ungarns" szerepkörét. Albrecht szerepét nyomatékositja annak közlésével is, hogy a főherceg 1859-ben, az abszolutizmus végnapjaiban, megérezve közeledő leváltását, és nyilván éppen azt megelőzendő, már nem zárkózott el valamiféle alkotmányos megoldás keresése előtt, lásd Wertheimer, 1923. 4.; vö. Hanák, 1974. 573.
- 16 Hanák, 1974. 574.
- 17 Uo. 574-577.; Szabad, 1979. 733.
- 18 Danielik négy nappal az első tárgyalás után írja: "Ha Bécsből tudósítást vettél, vagy egyébként tapasztaltál volna egyet-mást, kérlek tudósíts!", lásd Danielik - Augusznak, Pest, 1864. december 31. TML Augusz-ir.
- 19 Az 1864. február 6-i kihallgatásról eddig nem volt tudó-

- másunk, vö. Hanák, 1974. 578.
- 20 Augusz - Danieliknek, Bécs, 1865. február 6. EFK Ms 2048/4-4.
- 21 Wertheimer, 1923. 5.
- 22 Ez a követelés az abszolutizmus idején közigazgatásilag szétdarabolt ország területi integritásának legalább elvi elismerésére vonatkozik.
- 23 A konzervatívok korabeli gunyneve.
- 24 Augusz - Danieliknek, Buda, 1865. február 25. EFK Ms 2048/4-5. - A levélben említett politikusok: ifj. Majláth György, Sennyei Pál, Apponyi György, Pálffy Móricz, Szent-Iványi Vince, Babarczy Antal.
- 25 Augusz - Danieliknek, Buda, 1865. március 4. EFK Ms 2048/4-6.
- 26 Augusz - Danieliknek, Buda, 1865. április 8. EFK Ms 2048/4-8.
- 27 Augusz - Danieliknek, Bécs, 1865. április 19. EFK 2048/4-9. - A levélben említett személy: Rudics György.
- 28 Augusz - Danieliknek, Bécs, 1865. április 21. EFK Ms 2048/4-10.
- 29 T.i. Deáknál.
- 30 Augusz - Danieliknek, Bécs, 1865. április 19. EFK Ms 2048/4-9. - A levélben említett politikusok: Zichy Hermann és Privitzer István.
- 31 Augusz - Danieliknek, Bécs, 1865. április 21. EFK Ms 2048/4-10.
- 32 Itt és a 33-40. jegyzetben Danielik megjegyzéseit közlöm: "/Füles számár./"
- 33 "/még nagyobb/"
- 34 /!!!/
- 35 /:Rá akar szedni. Majd.:/
- 36 /:Igenis, így véltem:/
- 37 Nem igaz.-
- 38 /!//
- 39 /:Az egész az, vigyem ki Deáknál, ejtse el a felelős miniszterséget. Majd.:/
- 40 /:Hazugság:/

- 41 Augusz - Danieliknek, Bécs, 1865. április 23. EFK Ms 2048/4-11. - A levélben említett személyek Joseph von Baumrucker — Robelswald és Kecskeméthy Aurél.
- 42 Augusz - Danieliknek, Bécs, 1865. április 24. EFK Ms 2048/4-12. Az utolsó megjegyzés arra utal, hogy Augusz, megfelelő analógiaként, II. Mátyás trónralépése egykori közjogi megoldásának modern adaptációjával képzelte el a kibontakozás konkrét utját. Vö. alább, a 46. jegyzetben hivatkozott levéllel is.
- 43 Danielik - Augusznak, Pest, 1865. június 15. TML Augusz-ír.
- 44 Danielik - Augusznak, Pest, 1865. június 28. TML Augusz-ír.
- 45 Augusz - Danieliknek, Szekszárd, 1865. augusztus 9. EFK Ms 2048/4-17.
- 46 Augusz - Danieliknek, Buda, 1865. november 11. EFK Ms 2048/4-23.
- 47 Augusz - Danieliknek, Buda, 1865. december 16. EFK Ms 2048/4-24.
- 48 Augusz - Danieliknek, Buda, 1865. december 16. EFK Ms 2048/4-25.
- 49 Augusz - Danieliknek, Buda, 1867. február 11. EFK Ms 2048/4-31.
- 50 Mint már utaltam rá, a félretájékoztatót Frankenburg, és az ő nyomán Beksics csupán mendemondaként őrizte meg Augusz "missziójának" emlékét. Akadt azonban olyan valódi beavatott, aki "elszólta" magát: a Pesti Napló 1868. május 24-i számában látott napvilágot egy jelű cikk "a követválasztási törvény némely hátrányai és hiányairól", amelyben az országgyűlés baloldali ellenzékét támadó és a Deák kiegyezési lépéseinek nyilvánosságát bizonygató sorok között a következő egyértelmű utalás található: "Deák ... 1864. december havában aziránt biztosították, hogy a fejedelem az ő nézeteit, habár nem is egészen kielégítő, de mégis az egyezkedés megindítására alkalmas alapnak találja ...". Ezt a mondatot Augusz maga is saját tevékenységére vonatkoztatta /lásd az EFK Ms 2048/4-35. után található, számozás nélküli levelet/. A cikk egyéb

visszhangjáról egyelőre nincs tudomásom. A szerző személyét csak találgatni lehet - a magam részéről, a cikk politikai tartalmát és az "elszólás"-ban is megnyilvánuló bennfenntesség fokát, valamint azt is figyelembe véve, hogy az illető már az ötvenes években is használta a fenti jelet /lásd Gulyás Pál: Írói álnévlexikon. Bp. 1956. 510./, Falk Miksát tartom a legvalószínűbbnek.